

O RIJEČIMA S GRČKIM PREDMETKOM *éxō*

Vinko Friščić

U hrvatskom književnom jeziku, većinom u znanstvenom nazivlju, ima riječi grčkoga podrijetla tvorenih predmetkom *éxō*. Gotovo sve su to nove riječi, kojih nije bilo u klasičnom grčkom jeziku; od klasičnoga grčkog takva je npr. riječ *éksōmida*¹, gr. *exōmís, -ídos* (*éxō* = vani + *ōmos* = pleće, rame)², haljetak s jednim rukavom tako da su rame i ruka vani.

U novoj latinštini (nakon 1500. godine) takve se riječi tvore za znanstvene potrebe i većinom pripadaju medicinskom nazivlju u polatinjenu obliku:³ *exocardia, exocardiacus, exochorion, exocoeloma, exocrinus, -a, -um, exodermis, exodontia, exodontismus, exogamia, exogenes, exognathia, exometritis (= perimetritis), exomphalia* ili *exomphalos, exophoria, exophthalmia, exophthalmicus, -a, -um, exophthalmos* ili *exophthalmus, exophylaxis, exoplasma (= ektoplasma), exopneumo(no)plexia, exosepsis, exoskeleton (= dermoskeleton), exosmosis, exosplenoplexia, exosporium, exothermicus, -a, -um, exostosis, exotropia (= strabismus divergens), exotypus*.

Ima još nekoliko takvih riječi; nisu navedene one za koje ima prikladnijih istoznačnica, tj. one koje po svom značenju nisu stručno opravdane.⁴

U medicini se takve riječi obično upotrebljavaju u izvornom terminološkom obliku kao nazivi za određene poremećaje u organizmu čovjeka i uzročna stanja s obzirom na normalno smjestište nekog organa, odnosno odakle uzročni čimbenik djeluje ili gdje se neki čimbenik prostorno nalazi prema organu ili stanici koja ga proizvodi.

Ako takve riječi ne pripadaju dogovorenoj i ustaljenoj latinskoj nomenklaturi ili terminologiji, pišu se kao tuđice u jeziku u kojem su proizvedene ili u koji se preuzimaju. Npr. *eksoenzim*⁵ (e. *exoenzyme, extracellular enzyme*, nj. *Exoenzym, Ektoenzym*), *ekso-toksin* (e. *exotoxin*, nj. *Exotoxin*, fr. *exotoxine*), *eksoeritrocitarni* (eksoeritrocitarna faza⁶ razvoja plazmodija), e. *exoerythrocytis phase, exoerithrocytis multiplication*, nj. *exoerythrozytäre Formen* der Malariaplasmoidien, fr. *formes exo-erythrocytaires*.

Kadšto se i latinski znanstveni nazivi grčkoga podrijetla tvoreni predmetkom *éxō*-preuzimaju kao hrvatske riječi, npr. u mikologiji *eksosporij*⁷ (lat. *exosporium*).

¹ Klaić, B.: Rječnik stranih riječi, Zagreb, 1978.

² Senc, S.: Grčko-hrvatski rječnik, Zagreb, 1910.

³ Reallexicon der Medizin, II. svezak, München-Berlin-Wien, 1967, str. E 365–267; Friščić, V., Ivanović, Dubravka: Lexicon terminologicum medicum, Medicinski terminološki rječnik (rukopis).

⁴ Friščić, Vinko: O jezičnoj normi u hrvatskom medicinskom nazivlju, Jezik, XV, 130–138.

⁵ Filipović, Dora, Tomašić, P., Trausmiller, O.: Medicinska mikrobiologija i parazitologija, Beograd – Zagreb, 1957, str. 22, 43, 355.

⁶ Friščić, Vinko: Latinski jezik i medicinsko nazivlje, Latina et Graeca, sv. 19, str. 7–21.

⁷ Ramljak-Šešo, Marija u: Jawetz, E., Melnick, J. L., Adelberg, E. A.: Pregled medicinske mikrobiologije, Zagreb, 1980, str. 29.

Predmetak grčkoga podrijetla prilog *éxō* znači vani, izvan, preko međe čega⁸; npr. *exophthalmos* ili *exophthalmus* (gr. *ofthalmós* = oko), buljòokòst, búljavòst, kao naziv znači da oko nije posve na svom normalnom smjestaštu nego je pomaknuto ili izduženo prema naprijed; *eksotoksin* je toksin što ga bakterijska stanica izlučuje u okoliš, koji se sintetizira, ali ne ostaje unutra u stanici, dakle *vanjski toksin*, za razliku od endotoksina (gr. *éndon* = unutra), koji je sastojak staničnoga zida dok je bakterija čitava. Slično je i sa značenjem naziva *eksoenzim* (gr. *en* = u + *zýmē* = kvas, tj. ono što je u kvasu), *vanjski enzim*, koji djeluje vani u sredstvu oko bakterije, a oprečnica mu je u nazivu *endoenzim*, kako se općenito označuje enzim koji djeluje unutra u stanici.

U tvorenicama od riječi koje počinju samoglasnikom kadšto *éxō* gubi svoj završni samoglasnik te glasi *ex-*, kao npr. u pridjevu *eksergonski* (gr. *ex(ō)* + *érgon* = rad, energija), koji se odnosi na vanjsku energiju; govori se o kemijskoj eksergonskoj reakciji pri kojoj se oslobađa energija, a oprečne su endergonske reakcije (gr. *end-* od *éndon* = unutra) koje zahtijevaju unos energije. U takvu obliku (kao *ex-* pred samoglasnikom) glasovno se izjednačuje s grčkim prijedlogom *ex* (*ek*, pred samoglasnikom *ex*) i latinskim prijedlogom *ex* (*ex*, *ec*, *e*), ali su značenja različita.

Već je istaknut kriterij stručne opravdanosti⁹ pojedinih naziva s predmetkom *éxō*, što je važno pri odabiru kojemu nazivu dati prednost, ako ima istoznačnica, ili pri prosuđivanju da li je potrebno pronaći ili napraviti bolji naziv. Među navedenima naziv *eksoeritrocitarni* znači: koji je u vanjskom eritrocitu, tj. eksoeritrocitarna faza razvoja plazmodija malarije zapravo znači: faza razvoja u vanjskom eritrocitu, što je dvostruko netočno, jer ne postoje nikakvi „vanjski eritrociti”, tj. „eksoeritrociti” i jer se nastoji označiti da se malarijski plazmodij u trećem, posljednjem stupnju razvija u parenhimu, a ne u crvenim stanicama, dakle izvan eritrocita (gr. *erythrós* = crven; *kýtos* = stanica) pa se može i reći: izvaneritrocitni rázvōj. U tom smislu „oblici parasita, koji žive i koji se ravijaju nespolnim putem izvan eritrocita, nazvani su ekstraeritrocitarnim oblicima”¹⁰, što je donekle prikladniji naziv jer se pridjevi s takvim značenjem (da je nešto izvan onoga što znači imenica u osnovi drugog dijela izvedenice) redovito tvore predmetkom *ekstra-* (lat. prijedlog *extrā* = izvan)¹¹. Slično je i u drugim jezicima: eng. *extraerythrocytic*; njem. *extraerythrozytär*¹².

Isto tako među navedenim latinskim nazivima riječ *exometritis*, izvedenica od pretpostavljenog naziva *exometrium* (gr. *éxō* + *mētra* = maternica), što bi značilo: vanjska maternica, tj. koja nije u svom pravom smjestaštu, nego negdje vani, a to nije točno, jer se naziv odnosi na upalu potrbušnog sloja oko maternice (*perimetrium*; gr. *perí* = oko) pa prema tome pravilan naziv glasi: *perimetritis* (*-itis* je dometak osnovi sa značenjem: upala).

⁸ Senc, S., n. dj.

⁹ Frišćić, V., n. d. u bilj. 4.

¹⁰ Ivančević, I.: Farmakologija i patofiziologija, Zagreb, 1948, str. 240, 639, 640.

¹¹ Divković, Mirko: Latinsko-hrvatski rječnik, Zagreb, 1900.

¹² Lejeune, F., Bunjes, W. E.: German-English, English-German Dictionary for Physicians, sv. II, Stuttgart, 1969, str. 226.

Posuđenice s grčkim predmetkom *exō* prilagođuju se također s prijelazom „x” u „gz” tako da nastaje predmetak „*egzo-*”, odnosno kadšto „*egz-*” pred samoglasnikom osnovne riječi.

Tako se u Pravopisnom rječniku Pravopisa MH i MS¹³ nalaze ove riječi: *egzogàmija*, *egzògēn*, *egzosmóza*, *egzospóra*, *egzotèričan*, *egzotèrik*, *egzotèrmički* te još neke u kojima *egzo-* nije u vezi s prilogom *έξω*.

U Klaićevu Rječniku stranih riječi dvije su takve riječi napisane sa „ks”; to su: *eksò-mida* i *eksònim* (gr. *ex/ō/ + ónoma* = ime), druge dvije napisane su sa *ks*, ali s uputom na *egzo*, tj. *eksògēn* v. *egzogen*, *eksogàmija* v. *egzogàmija*, ostale su napisane samo sa *gz*: *egzobiòlogija*, *egzodinàmika*, *egzòftalmus*, *ègzokrīn*, *egzosféra*, *egzoskèlet*, *egzozmóza*, *egzotèričan*, *egzotèrmičan*, *egzotèrmički*.

Benešićev Hrvatsko-poljski rječnik¹⁴ nema takvih riječi.

Hrvatski medicinski rječnici sadržavaju neke od navedenih naziva u latinskom obliku, tj. *exomphalus*, *exophthalmia*, *exophthalmus*, *exostosis*, *exosmosis*¹⁵, ali nemaju pohrvaćenih oblika tih riječi, nego navode samo čiste hrvatske ekvivalente, osim jednoga: *egzosmoza* (Nemičić).

Šulekova Hrvatsko-njemačko-talijanska Terminologija¹⁶ ima od takvih riječi kao tuđicu *ekzosmoza*, lat. *exosmosis* = izbit, izboj, *egzosmoza* i riječ *exostoma*, bot., vanjsko ušće.

Među prijedlozima i prilozima klasičnih jezika koji služe u živim jezicima za tvorbu novih riječi ili termina P. Rogić navodi i prilog „*exo*”¹⁷ koji se ostvaruje kao predmetak ili prefiks „*ekso-*”¹⁸, ali ne navodi primjere.

Očito je, dakle, da se riječi tvorene grčkim prilogom *έξω*, kako one koje su preuzete od novolatinskih riječi tako i one kojih nema u novoj latinštini, u hrvatskom književnom jeziku pišu s *ekso-*, *eks-* ili s prijelazom u *egzo-*, *egz-*. Šulekov način pisanja samo jedne riječi koju ima na dva mjesta u pohrvaćenu obliku je dvojak: s prijelazom u *gz* i u *kz*; taj je drugi način („*ekzosmoza*”) izvan sustava.

U Pravopisu MH i MS, u poglavlju XVII. Pisanje tuđih riječi, nema pravopisnog pravila koje bi određivalo pisanje tvorenica s grčkim prilogom *έξω*. Budući da nema pravila, to se može shvatiti da ono nije ni potrebno te ostaju izvorni glasovi, osim što se dvostruki suglasnik *x* piše *ks*, kao inače u svim takvim riječima. Ipak, kako navedeni primjeri pokazuju, takvo shvaćanje nije jedinstveno te se u pisanju primjenjuje i prijelaz u *egzo*.

Prvi je način pisanja razumljiv kao posve jednak izvornom pisanju u jeziku od kojega je preuzet, a nema posebnih izgovornih ni glasovnih razloga da se piše drugačije.

¹³ *Pravopisna komisija*: Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika, Zagreb – Novi Sad, 1960.

¹⁴ *Benešić, Julije*: Hrvatsko-poljski rječnik, Zagreb, 1949.

¹⁵ *Nemičić, M.*: Medicinski rječnik, Zagreb, 1913; *Arambašin, J.*: Liječnički rječnik, Split, 1912, str. 92.

¹⁶ *Šulek, B.*: Rječnik znanstvenoga nazivlja, I. pola, Zagreb, 1874, str. 275, 293.

¹⁷ *Rogić, P.*: Funkcija predmetka u stvaranju novih riječi i značenja, Jezik, IX: 106–111.

¹⁸ *Rogić, P.*: Prinos mrtvih klasičnih jezika tvorbi kompozita u suvremenim živim jezicima, Jezik IX: 129–132.

Glede drugog načina pisanja, tj. *egzo-*, *egz-*, može se samo pretpostavljati što je kadšto povod tomu; kao prvo: po svoj prilici analogija prema pravopisnom pravilu u članu 155.(-n), koji određuje da u riječima iz klasičnih jezika „prijedlog *ex*” (tj. grčki prijedlog *ek*, pred samoglas. *eks* = lat. *ex*, *ek*, *e*) „pred samoglasnikom prelazi u *egz-*”, a među primjerima iz latinskog jezika navedena su dva iz grčkoga jezika: „*exarchos – egzarch*” i „*egzotičan*”. Prvi je primjer u skladu s pravopisnim pravilom (*ex-árhō*); drugi nije, jer navedena riječ nije tvorena prijedlogom *ex*, nego je izvedena od grčkoga priloga *éxōthen* (= izvana, iz tuđine, lat. *exōticus*). Kao što se može zaključiti prema Senčevu, Klaićevu i Divkovićevu rječniku, to pravilo ne obuhvaća riječi koje se tvore s pomoću grčkoga priloga *éxō*.

Drugi je povod tomu predajom uvriježeno preuzimanje sličnih riječi koje na svom početku imaju skup glasova *exo*, kao što su npr. *ègzōt*, *egzòtika*, *egzòtičan*, *egzòtičnōst* i *egzotizam*, *egzorčizam*. Međutim, ima i takvih riječi u kojima *x* ne prelazi u *gz*; npr. *èksoda* (gr. *éxodos*), *eksodij* (lat. *exodium*, gr. *exódion*) i *èksodus* (gr. *éxodos*). Te tri riječi, premda na početku imaju skup glasova *exo*, zapravo su tvorenice od gr. prijedloga *ex* i osnovne riječi *hodós* (= put, prilaz), koja je pri tvorbi izgubila oštri hak (*spiritus asper*). Drugo je njihovo etimološko obilježje u tome što je samoglasnik nakon prijedloga *ex* kratak, *o* a ne *ō* (kao u prilogu *éxō*), što ujedno pokazuje da to nisu tvorenice s predmetkom *exō*. Međutim, onako kako su konačno tvorbom oblikovane, svakako su to riječi s prijedlogom *ex* pred samoglasnikom bez prijelaza u *egz*.

Ako promatramo *eks* neovisno o etimologiji, već samo kao skup glasova pred samoglasnikom u hrvatskom jeziku, najčešće nema prijelaza u *egz*, kao u terminološkim riječima *eksikoza* (n. lat. *exsiccosis*), *eksikator* (n. lat. *exsicicator*; lat. *exsiccare* = posahnuti, isušiti) i *eksūdāt* (lat. *exsudātum*, od *ex-sudāre*). Skup glasova *eks* unutar riječi pogotovo ne prelazi u *egz*, npr.: *heksāmetar* (gr. *heksámetros*), *heksāmin* (gr. *hék* = šest + *ámin*), itd.

Maretić u Gramatici¹⁹ općenito piše o dvosuglasniku *x* te kaže „da nema razloga mjesto grčkoga i latinskog *ks* pisati (po njemačkom izgovoru) *gz*”, ali među primjerima ne navodi riječi s predmetkom *ekso*, nego one s prijedlogom *ex* i pridjev *egzotičan*.

Važno je istaknuti što Maretić općenito razlaže pisanje dvosuglasnika *x* u riječima iz latinskog i grčkoga jezika; *x* u pojedinim morfemima kao što su *ex* i *exo* pripada cjelovitosti tog sustava.

Kao zaključak može se navesti sljedeće:

Glede preuzimanja riječi s *éxō* kao tuđica grčkoga podrijetla u hrvatskoj znanstvenoj terminologiji, ono se u medicini, prvenstveno u medicinskoj mikrobiologiji, i mikrobiologiji općenito ostvaruje najčešće kao predmetak *ekso-*, kako je npr. u riječima *eksoenzimi*, *eksoproteinaze*, *eksotoksini*²⁰.

¹⁹ Maretić, T.: Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1963, str. 92.

²⁰ Simonart, Paul: Uvod u opću mikrobiologiju, preveo Bogdan Varičak, Zagreb, 1952, str. 37, 38, 130.

One riječi grčkoga podrijetla s prilogom *éxō* koje su u široj jezičnoj uporabi kao i one koje ulaze u rječnike, leksikone i enciklopedije obično se pišu s prijelazom u egzo, ali se ni tu takav način ne provodi dosljedno; bez prijelaza u gz se unose npr. riječi eksò-mida, eksònim u Klaićevu rječniku.

S a ž e t a k

Vinko Friščić, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba
UDK 801.316.3:808.62, izvorni znanstveni članak, primljen za tisak 10. rujna 1984.

On Words with Greek Prefix éxō

Words formed with the greek prefix *éxō* in standard Croatian are largely spelled with ekso- in general and medical microbiology. Common usage prefers egzo-.

SOCIOLINGVISTIČKA UVJETOVANOST DVAJU SLUŽBENIH JEZIKA U ČSSR

Krunoslav Pranjić

Svoje naumljeno izlaganje (i referat) pridružujem drugoj cirkularno imenovanoj „okvirnoj” temi – *Jezična politika u etnički heterogenim i višenacionalnim zajednicama*; parafrazirano ga temeljim na dvama člancima iz *Folia Slavica*, vol. 1, No. 3: *Sociolinguistic Problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania and Yugoslavia*, ed. by William R. Schmalstieg & Thomas F. Magner, Ohio 1978, i to:

1. na članku Williama Brighta, glavnog urednika časopisa „Language”, University of California, Los Angeles, kojega ponajprije zanima epistemološka problematika jezikoznanstva: šta jest to 'znanje' što ga imamo o svom vlastitom jeziku?

2. na članku Milana Fryščáka, prof. Univerziteta u New Yorku, koji ocrtava kako se ono što se nekoć zvalo 'čehoslovački jezik' razvilo u ono što danas poznajemo kao češki i slovački jezik.

Instruktivno je završnih dvanaest teza o slovačkom što ih je Jozef Ružička, nakon svjetovanja sa svim znatnijim slovačkim jezikoslovcima, sazeo na skupu o jezičkoj kulturi u Smolenicama 1966. i izdao u posebnoj knjižici *Tézy o slovenčine**, a poslije kao prilog svojoj knjizi *Spisovná slovenčina v Československu* u izdanju Slovačke akademije znanosti, Bratislava 1970.

* Marksistički studijski centar CK SK BiH „Veljko Vlahović”, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo – organizirao je pod konac travnja o. g. Naučni skup *Jezik i nacionalni odnosi*. Ovo je tekst referata što sam ga na tom sarajevskom Skupu izložio s dodatkom mišljenja o jednome prijedlogu što je u raspravi drugoga dana Skupa tamo bio javno iznijet.

Svi su referati objavljeni u junske broju časopisa „Sveske”, glasila Centra i Instituta. (K.P.)